

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 343.244

ВІК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СКЛАДОВА ОЗНАКА СУБ'ЄКТУ ЗЛОЧИНУ: ЙОГО ЗАКРІПЛЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Ольга ГОНЧАРУК,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

In the article certainly concept of age of criminal responsibility as one of component of such element of corpus delicti as a subject of crime, its normative fixing in a criminal law and criminal legislation of some foreign states. History of development of age-old scopes lights up at bringing in to criminal responsibility, beginning from middle ages to contemporaneity. The concept of minimum, general and enhanceable age of criminal responsibility is analysed, grounded level of minimum age of criminal responsibility by historical reasons, specific stages of development of the separate state, legal traditions, by possibilities of awareness of character and consequences of feasant of criminal act by teens.

Key words: age of criminal responsibility, minimum age of criminal responsibility, diminished responsibility, subject of crime, element of corpus delicti, criminal responsibility.

АНОТАЦІЯ

У статті визначено поняття віку кримінальної відповідальності як одну із складових ознак такого елементу складу злочину як суб'єкт злочину, її нормативне закріплення у кримінальному праві та законодавстві деяких зарубіжних держав. Висвітлюється історія розвитку вікових рамок при притягненні до кримінальної відповідальності починаючи із середніх віків до сучасності. Проаналізовано поняття мінімального, загального та підвищеного віку кримінальної відповідальності, обґрунтовано рівень мінімального віку кримінальної відповідальності історичними причинами, специфічними етапами розвитку окремої держави, правовими традиціями, можливостями усвідомлення характеру та наслідків вчинення злочинного діяння неповнолітніми особами.

Ключові слова: вік кримінальної відповідальності, мінімальний вік кримінальної відповідальності, неосудність, суб'єкт злочину, елемент складу злочину, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми. Питання віку кримінальної відповідальності як однієї з ключових ознак суб'єкта злочину є надзвичайно актуальною в сучасному кримінальному праві держави. Визначення того, які мінімальні вікові критерії дають суб'єктам правозастосовної діяльності можливість застосування до фізичної особи кримінальної відповідальності, дає змогу більш точно застосовувати норми кримінального права в судовій діяльності держави, а також розмежувати випадки, коли завдання покарання щодо ресоціалізації особи, що вчинила суспільно-небезпечні діяння не може бути досягнуте в силу того, що особа внаслідок свого малолітнього віку не може повною мірою усвідомити характер застосовуваних до неї кримінально-правових заходів, об'єктивно зрозуміти небезпечність своїх дій, виявити взаємозв'язок між своїми діями та суспільно-небезпечними наслідками та здійснити адекватну оцінку цим негативним наслідкам.

Порівняльне дослідження характеру та ступеня нормативного закріплення поняття суб'єкта злочину

та критеріїв, які визначають фізичну особу суб'єктом злочину, у тому числі таку характеристику особи як її вік, також є вельми актуальним, адже український законодавець може ефективніше застосувати зарубіжний досвід у процесі розвитку кримінального законодавства України.

Загальні питання суб'єкта злочину, у тому числі і віку кримінальної відповідальності як ознаки суб'єкта злочину, містяться у дослідженнях таких вчених, як М. Таганцев, А. Піонтковський, В. Павлов та інших. Підходи до визначення суб'єкта злочину в зарубіжних державах окремо не вивчалися, однак є багато праць російських та зарубіжних учених, які, досліджуючи іноземні системи кримінального права, приділяли увагу і питанню вікових критеріїв осудності фізичної особи. Серед них можна визначити Н. Крилову, І. Козочкіна, Н. Мелешка, Ф. Бейгуль, Д. Голштейн, Г.-Х. Йешек, Т. Крофтс, Д. Мейхер, Ж. Прадель, А. Робінсон тощо. Питання віку кримінальної відповідальності в кримінальному

праві зарубіжних держав безпосередньо досліджували такі вчені, як М. Магарін, Д. Бараненко, Є. Кольцов, Л. Оганесян та інші. Саме Є. Кольцовим у 2009 році було захищено дисертаційне дослідження питання суб'єкта злочинного діяння загалом та такої його ознаки як вік кримінальної відповідальності зокрема. Усе це свідчить про неабиякий інтерес до питання суб'єкта злочину, зокрема до питання, як визначаються ознаки суб'єкта злочину на теоретичному та нормативному рівнях, а також у різних правових системах.

Метою статті є висвітлення різних підходів до визначення вікового критерію можливості застосування кримінальної відповідальності як однієї з ознак суб'єкта злочину в певних державах романо-германської правової сім'ї та державах системи загального права.

Вклад основного матеріалу. Загально розповсюдженим є підхід, за якого передумовою осудності фізичної особи є досягнення нею певного віку, з якого вона може притягатись до кримінальної відповідальності [6, с. 275]. Це пов'язано з тим, що людина починає усвідомлювати свої дії, давати об'єктивну оцінку тим чи іншим явищам суспільного життя, наслідкам своїх дій і впливу їх на оточуючий світ не з моменту народження, а набагато пізніше, коли вже набуде достатнього психологічного та соціального рівня розвитку, а отже, у неї з'явиться певна правова свідомість. Тому встановлення правотворцем мінімального віку кримінальної відповідальності обумовлене взаємозв'язком між можливістю суб'єкта усвідомлювати характер своїх дій, негативні наслідки, що цими діями спричиняються, керувати своїми діями та віковою характеристикою особи [3, с. 9]. Досягнення певного віку дає також право стверджувати, що в нормі підлітки за рівнем свого фізіологічного та психологічного розвитку вже здатні зрозуміти міри кримінально-правового впливу, цілі покарання, усвідомити всю суспільну небезпечність своєї поведінки, а отже, стає можливим їх ресоціалізація та перевиховання. Слід зазначити, що в більшості європейських держав неосудність фізичної особи визначається двома елементами – неможливістю усвідомити свої дії та/або керувати ними, причому в більшості держав визначається лише медичний критерій (наявність психічної хвороби чи сильного психічного розладу здоров'я), а також недосягнення певного віку. Врахування віку особи як підстави до її неосудності не притаманний українському кримінальному законодавству, де вік та неосудність (у сукупності медичного й психологічного критеріїв) є окремими інститутами при визначенні особи суб'єктом злочину.

У міжнародно-правових нормах, закріплених, зокрема, у Декларації прав дитини, Пекінських правилах, визначається обов'язок законодавця держави встановлювати кримінальну відповідальність неповнолітніх як окрему категорію [5]. Цей принцип знайшов своє закріплення в законодавстві європейських держав, хоча

міжнародна доктрина кримінальної відповідальності неповнолітніх на національному рівні отримала різноплановий підхід. Ці відмінності зумовлені насамперед особливостями розвитку, правовими традиціями кожної конкретної держави.

У різний історичний період часу та в різних країнах вік кримінальної відповідальності встановлювався кримінальним правом із суттєвою різницею. Найменші вікові межі встановлені в багатьох східних державах на рівні 7 років, приміром, у Єгипті, Іраку, Ємені, Лівані тощо. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в 13 років встановлений законодавством Франції, Узбекистану, у кодексах низки штатів США, у 14 років – у Болгарії, Норвегії, Німеччині, Японії, більшості країн СНД (зокрема, ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України), у 15 років – у Данії, Швеції, Фінляндії тощо. Однак слід розмежовувати поняття «мінімальний вік кримінальної відповідальності» та «загальний вік», оскільки останній вище мінімального і часто збігається з віком повноліття в державі. У переважній більшості європейських країн загальний вік кримінальної відповідальності зафіксований на рівні 16 років.

Варто зазначити, що вік кримінальної відповідальності в межах навіть однієї держави має різні межі, які залежать від виду злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки та інших чинників.

Наприклад, Кримінальний кодекс Франції (далі – КК) встановив мінімальний вік кримінальної відповідальності в 13 років (ст. 122-8 КК Франції). Слід зауважити, що вперше французький законодавець зафіксував нижню вікову межу кримінальної відповідальності ще законом 1912 року, характеризуючи вік 13 років як вік абсолютної неосудності. Відзначимо, що особам, які не досягли 16-річного віку, не може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі. Крім цього, сам КК Франції не приділяє уваги питанню регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх, тому що не вважає суб'єкта злочину складовою частиною складу злочину, а отже, відносить це поняття до морального елементу злочинного діяння. Для врегулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх у французькому кримінальному законодавстві діє спеціальний Ордонанс № 45-174 від 2 лютого 1945 року «Про неповнолітніх правопорушників» [11, с. 301]. Відповідно до цього акту можливість застосування до неповнолітнього кримінальної відповідальності залежить від його віку, а характер заходів кримінально-правового впливу залежить від приналежності підлітка до тієї чи іншої вікової групи. Так, щодо осіб молодше 13 років діє презумпція абсолютної неосудності, і до них не можуть ні за яких обставин застосовуватися будь-які санкції кримінально-правового характеру чи покарання. Для категорій неповнолітніх віком від 13 до 16 років також діє презумпція кримінальної невідповідальності, однак, у силу більш старшого віку, більш високого

рівня психофізіологічного та соціального розвитку неповнолітніх законодавством передбачена можливість застосування кримінальної відповідальності. Звичайно, враховуючи вік правопорушників, суди найчастіше обмежуються заходами безпеки, застосуванням заходів виховного характеру, а безпосередньо застосування покарання можливе в крайніх, обмежених випадках. Приміром, певні види покарання до цієї групи неповнолітніх не застосовуються: депортація, позбавлення громадянства, тих чи інших соціальних і політичних прав, довічного позбавлення волі тощо. Інші види покарання застосовуються також у зменшеній, обмеженій, пом'якшеній формі. Третю вікову категорію складають неповнолітні віком від 16 до 18 років. Вони також можуть користуватися презумпцією кримінальної невідповідальності, а форми та межі кримінального покарання для них зазвичай залишається на розсуд суду. Відносно таких молодих громадян широко застосовуються заходи виховного впливу.

За німецьким кримінальним уложенням із 14 до 16 років діє принцип «кримінальної невідповідальності», тобто до осіб замість покарання застосовуються заходи виховного впливу (на це вказують § 10 і § 19 КК Німеччини в редакції від 2 січня 1975 року). Крім того, Закон Німеччини про суспільну допомогу 1961 року визначив, що питання кримінальної відповідальності осіб віком від 16 до 18 років регулюється Законом Німеччини про відправлення правосуддя по справах неповнолітніх від 4 серпня 1953 року, а особи від 18 до 21 року належать до категорії молоді, та до них застосовується Закон 1953 року тоді, якщо вчинене ними правопорушення типово молодіжне. Для розгляду кримінальних справ неповнолітніх до системи загальних судів включені як самостійні підрозділи суди в справах неповнолітніх, яким підсудні справи про злочини, вчинені особами у віці від 14 до 18 років [2].

Схожа ситуація спостерігається і в італійському кримінальному законодавстві. Суб'єктом злочину відповідно до ст. ст. 85 та 97 КК Італії від 19 жовтня 1930 року вважається осудна особа, що досягла 14-річного віку, але система застосування покарань до неповнолітніх злочинців від 14 до 18 років відзначається більшою м'якістю, порівняно з кримінальною відповідальністю дорослих [1; 13].

Іспанське кримінальне законодавство також регламентує вікові межі застосування кримінальної відповідальності. Відповідно до КК Іспанії 1995 року, який набув чинності 24 травня 1996 року, а також Органічного закону про кримінальну відповідальність неповнолітніх від 12 січня 2000 року певні міри кримінально-правового впливу можуть застосовуватись лише до фізично осудних осіб, що досягли 18 років, крім того, до молодих осіб від 18 до 21 року найчастіше застосовуються заходи безпеки чи міри виховного характеру. [7, с. 114; 14]

На відміну від кримінального права континентальних європейських держав і законодавчого закріплення віку, з якого застосовується кримінальна відповідальність, загальне англійське кримінальне право не дає чітких вікових меж настання такої відповідальності. Відповідно до прецедентного права кримінальна відповідальність в ранній історичний період наступала з 8 років, на сьогоднішній момент нижня вікова межа визначається на рівні 10 років, а до повної кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті лише особи, що досягли 17-річного віку.

Зважаючи на особливості формування правової системи США, важко визначити уніфіковані підходи до поняття віку кримінальної відповідальності як ознаки осудності особи, вони особливі в кожному штаті.

У кримінальних кодексах деяких штатів вік кримінальної відповідальності взагалі не встановлений, а питання про нижню вікову межу вирішується судом у кожному конкретному випадку. За загальним правом особа, що не досягла 7-річного віку не несе кримінальної відповідальності, а з 14 років відповідає за свої діяння в повному обсязі. Хоча, слід відзначити, що у період з 7 до 14 років особа презюмується «нездатною» вчиняти злочин.

Кримінальні кодекси деяких штатів вказують конкретний мінімальний вік кримінальної відповідальності. Наприклад, Зразковий КК встановлює його в межах 16 років (ст. 4.10.), КК Міннесоти – 14 років, КК Колорадо та Луїзіани – 10 років, КК Джорджії та Іллінойсу – 13 років, КК штату Нью-Гемпшир і КК Техасу – 15 років, КК штату Нью-Йорк загальний вік кримінальної відповідальності встановлює на рівні 16 років, за тяжке вбивство другого ступеня з 13 років, за просте вбивство першого ступеня, згвалтування, викрадення людини, підпал, напад першого ступеня з 14–15 років. Тут слід зауважити, що тяжке вбивство першого ступеня і в багатьох штатах, і на федеральному рівні карається смертною карою, яка може призначатися й неповнолітньому. Справи про злочини неповнолітніх розглядаються тільки в порядку делінквентного виробництва в судах неповнолітніх, які становлять особливу частину судів загальної юрисдикції. Цим судам зазвичай підсудні справи щодо осіб у віці 16 років, хоча в низці штатів ними розглядаються справи осіб до 14 років, а діяння, вчинені особами після досягнення 14-річного віку, розглядаються вже в порядку загального провадження [4].

Що стосується нашої держави, то вік кримінальної відповідальності завжди був категорією мінливою та динамічною, що залежала від історичного періоду, форми держави, суспільного розшарування та інших чинників.

Нижню вікову межу на рівні 7 років можна простежити в кримінальному законодавстві Царської Росії. Слід сказати, що кримінальне право того часу чітко не

визначало віку кримінальної відповідальності, лише в окремих імператорських указах середини XVII ст., а надалі й у Зводі законів 1832 року, і відповідно до ст. 144 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року суб'єктом злочину визнавалася малолітня особа у віці 10 років. Цей нижній віковий поріг кримінальної відповідальності підлітків був перенесений і до Кримінального Уложення 1903 року [8, с. 37–39].

За часів входження української держави до складу Радянського Союзу спостерігаються значні коливання як убік зниження мінімального віку кримінальної відповідальності злочинця, так й убік його підвищення.

В основному нижні вікові межі кримінальної відповідальності коливалися в перших кримінальних законах у межах від 14 до 16 років (у Керівних началах 1919 року мінімальний вік становив 14 років, за КК УРСР 1922 року – 16 років, КК УРСР 1927 року мінімальний вік становив 14 років, загальний – 16 років). Однак кримінальному законодавству Радянського Союзу, а отже, і українській республіці відомі й більш низькі вікові межі кримінальної відповідальності, які були встановлені законодавцем щодо неповнолітніх за вчинення ними злочинів, які характеризуються підвищеною суспільною небезпекою або значною поширеністю. Зокрема, мова йде про Постанову Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) і Ради народних комісарів (далі – РНК) СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх», Постанову РНК та Центрального Комітету Весоюзної комуністичної партії (більшовиків) від 31 травня 1935 року «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», а також Постанову ЦВК і РНК СРСР від 29 липня 1935 року «Про доповнення кримінальних та цивільних кодексів союзних республік». У результаті прийняття цих актів мінімальний вік кримінальної відповідальності в кримінальних кодексах був встановлений на рівні 12 років. Ця низька межа була скасована лише в 1941 році Указом Президії Верховної Ради СРСР та остаточно встановлено мінімальний вік кримінальної відповідальності 14 років [9, с. 463].

Далі, говорячи про нижні вікові межі кримінальної відповідальності, необхідно відзначити таку особливість. Протягом досить тривалого часу нижні вікові межі (14–16 років) настання кримінальної відповідальності в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 року, КК УРСР 1960 року, а в подальшому в Кримінальному кодексі України 2001 року не змінювалися. Разом із тим перелік злочинів, за які наступала кримінальна відповідальність із 14-річного віку, законодавцем постійно розширювався й уточнювався. У повному обсязі, як відомо, загальна кримінальна відповідальність традиційно встановилася з 16 років.

Висновки. Отже, підходи до визначення мінімальних та загальних вікових меж можливості застосуван-

ня кримінальної відповідальності фізичної особи та до законодавчого закріплення віку кримінальної відповідальності в різних державах суттєво розрізняються. Такі відмінності пов'язані з історичними передумовами формування кримінального права в кожній із держав, з відмінностями в політичній системі держав, у рівні розвитку громадянського суспільства, із правовими традиціями та юридичними концепціями, що формують кримінальну галузь права таких держав тощо. Неабияку роль у різних підходах до питання віку кримінальної відповідальності відіграє і входження правової системи держави до тої чи іншої правової сім'ї. Кримінальне право переважної більшості європейських держав встановлює досить високі мінімальні вікові межі кримінальної відповідальності, тоді як держави мусульманського світу традиційно закріплюють дуже низький вік, з якого фізична особа може бути суб'єктом злочину й нести кримінальну відповідальність.

Українській державі зарубіжний досвід правового визначення такої ознаки суб'єкта злочину як вік кримінальної відповідальності стане в нагоді в подальшому реформуванні системи кримінального права, дозволить більш ефективно реалізувати в судовій практиці та в кримінально-виконавчій системі принципи гуманізму, справедливості, та не допустити надмірної криміналізації в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Итальянский уголовный кодекс 1930 г. Перевод с итальянского / пер. с итал. М.М. Исаева. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – 75 с.
2. Курс уголовного права общая часть : в 5 т. : [учебник] / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжловой. – М. : Зерцало, 1999– . – Т. 1. Учение о преступлении. – 1999. – 592 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=93>.
3. Магарін М.С., Бараненко Д.В. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України : [монографія] / [М.С. Магарін, Д.В. Бараненко] ; під ред. докт. юрид. наук, професора Є.Л. Стрельцова. – О. : Астропринт, 2001. – 104 с.
4. Мелешко Н.П. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика) / Н.П. Мелешко, Е.Г. Тарло. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 304 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tarlo.ru/4,12publicationsugolovnie.htm>.
5. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») (приняты на 96-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН 29 ноября 1985 г.) // Советская юстиция. – 1991. – № 12–14.
6. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К.: Атіка, 1999. – 418 с.
7. Оганесян Р.Л. Возраст уголовной ответственности в уголовном праве зарубежных стран / Р.Л. Оганесян // Вектор науки ТГУ. – 2009. – № 2 (5). – С. 113–115.

8. Павлов В.Г. Субъект преступления / В.Г. Павлов. – СПб. : Издательство «Юридцентр Пресс», 2001. – 318 с.

Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. проф. И.Т. Голякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.

9. Современное зарубежное уголовное право: Финляндия. Швейцария : в 6 т. / пер. с нем. С.Л. Либерман ; под ред. А.А. Пионтковский. – М. : Инстр. лит., 1958–. – Т. 2. – 1958. – 550 с.

10. Уголовное право зарубежных государств: общая часть / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М. : Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

11. Code penal Suisse du 21 decembre 1937 (Etat le 1er octobre 2008) Кримінальний кодекс Швейцарії [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.admin.ch/ch/Crs/3/311.0.fr.pdf>.

12. Codice Penale (approvato con Regio Decreto 19 ottobre 1930, n. 1398) Кримінальний кодекс Італії [Електронний режим]. – Режим доступа : http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=229522.

13. Ley de responsabilidad penal de los menores. Artículo 10. (Закон про кримінальну відповідальність неповнолітніх, ст. 10) [Електронний режим]. – Режим доступа : http://www.unifr.ch/ddp1/derechopenal/legislacion/l_20080616_40.pdf.

